

**“JÁHÁNSHA” DÁSTANÍ TILINDE FRAZEOLOGIZMLERDIN
QOLLANILIWÍ**

Yusupova B.,

Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogika instituti

Sadatdinov T.O.

Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogika instituti

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15710593>

Qaraqalpaq tili ilimindegi sońǵı waqıtları qalıplesip atırǵan lingvofolkloristika tarawı keń izlenislerdi talap etpekte. Lingvofolkloristika til iliminiń jańa tarawı bolıp, onıń izertlew obyektı folklorlıq tekstler bolıp tabıladı. Onıń tiykarǵı lingvistikalıq wazıypası folklordıń tilin izertlewden ibarat. Folklorlıq tekstlerdiń tilin úyreniw, onıń fonetikalıq ayırıqshalıqları, leksikalıq ózgesheliklerin, morfologiyalıq, sintaksislik qurılısın, stillik belgilerin, sózlik quramın, onıń tariyxıy shıǵısı boyınsha túrlerin úyreniw, izertlew til ilimindegi áhmiyetli máselelerdiń biri bolıp esaplanadı.

«Jáhánsha» dástanı tiliniń leksika-semantikalıq hám stilistikalıq ózgeshelikleri, bir qansha leksikalıq birliklerdi sheberlik penen qollanılıwında kózge túsedı. Bunday leksikalıq birliklerden dástan tilinde qollanılǵan frazeologizmler onıń kórkemligin, tásirshenligin arttırıw ushın xızmet etedi. “Jáhánsha” dástanı qaharmanlıq dástanlardıń biri sıpatında qaraqalpaq folklorında úlken orın iyeleydi. «Jáhánsha» dástanı Qurbanbay jırawdan 1956-jılı belgili shayır M.Seytniyazov tárepinen jazıp alınadı. “Dástannıń kólemi 7 mın qosıq qatarlarınan aslamıraq hám nazır sózlerden ibarat. «Jáhánsha» dástanınıń ideyası bastan-ayaq óner-bilim iyelew ushın talpınǵan, hár qanday qıyın máseleleriń sheshimin tabıwǵa oqımshılıǵı, ziyrek-tapqırılıǵı, onı jaqsılıq jolında jumsawı Jáhánsha obrazına sińdirilip, erlik, keń peyillik, joqarı adamgershilik qásiyetleri jıraw tárepinen sheberlik penen jetkerilip berilgen” [3.9]. Dástan Qaraqalpaq folklorınıń 43-tomında orın alǵan. «Jáhánsha» dástan tiliniń sózlik quramında frazeologizmler kóplep ushırasadı. Kórkem shıǵarma tilindegi turaqlı sóz dizbekleriniń áhmiyetliliǵin B. Yusupova da tastıyıqlaydı: “Álbette, qaraqalpaq tiliniń frazeologiyası oǵada bay, onıń derekleri júdá erte waqıtlarǵa barıp taqaladı. Qaraqalpaq awız ádebiyatınan frazeologizmlerdiń payda bolıwına baylanıslı kóp hám ilimiy jaqtan qunlı, bahalı maǵlıwmatlardı tabıwǵa boladı. Ulıwma, kórkem ádebiyat shıǵarmaları frazeologizmlerdiń oǵada bay qatlamin ózinde saqlaydı. Olardı jıynaw, lingvistikalıq, atap aytqanda, etimologiyalıq jaqtan izertlew qaraqalpaq tiliniń ele de ashılmaǵan tariyxıy sıpatların, ózgesheliklerin, bay tásirlilik hám obrazlılıq imkanatların tabıwǵa múmkinshilik beredi.” [5.173] Folklorlıq shıǵarmalar tilinde frazeologizmler tiykarınan shıǵarma mazmunınıń kórkem tásirliliǵin, ótkirlikinkúsheytiwde úlken áhmiyetke iye.

«Frazeologizmlerdiń tiykarǵı xızmeti- obrazlı ekspressivlik kórkemlew quralları. Qaraqalpaq folklorı, jazıwshı hám shayırlardıń shıǵarmaları bunıń ayqın mısalı boladı» [6.16].

Qaraqalpaq tilindegi frazeologizmler semantikalıq jaqtan 3 toparǵa bólinip qaraladı: frazeologiyalıq ótlesiwler, frazeologiyalıq birlikler, frazeologiyalıq dizbekler [1.143-144].

Usı tiykarda, bizde maqalamızda dástan tilinde qollanılǵan frazeologizmlerdi semantikalıq birigiwshiligi jaǵınan úsh toparǵa bólip úyrendik.

Frazeologiyalıq ótlesiwler. Frazeologiyalıq ótlesiwlerdiń quramındaǵı sózler ózleriniń leksikalıq mánisin joytıp, barlıǵı qosılıp bir máni ańlatadı. Mısalı:

Jorajan dep maǵan sózler salasań,
Qosılıp sen birge toyǵa barasań,
Kúnler tuwsa qayǵı kelip basıma,
Kórmegendey bolıp dostım qalarsań (10-bet).

Bul mısaldaǵı "*kúnler tuwsa qayǵı kelip basıma*" degen frazeologizmi múshkil is bolıw, qıyın jaǵdayǵa túsiw degen mánilerdi ańlatıp kelgen. Bunda tiykarınan ótkir mánilik hám tásirlilikti arttırıw ushın orın almasıw jolı menen jasalǵanın kóriwimizge boladı. Dástanda bunnan tısqarı tómendegidey frazeologizmler ónimli qollanılǵan. Mısalı: *Omıraw tartıp kim arımdı aladı?* (10-bet), *ishleri ottay janadı* (11-bet), *kórgenniń miyiri qanadı* (11-bet), *dunya boldı mendey mártke hám zindan* (14-bet), *kesegórme qıl arqandı belimnen* (45-bet), *bilimniń jolında qulash keremen* (45-bet), *bul kárwanniń kewline, shaytanlıq keldi sol jerde* (45-bet), *hám t.b.*

Bul mısallardaǵı frazeologizmler tómendegi mánilerdi ańlatadı:

"omıraw tartıw"– gúreske atlanıw, "ishi ottay janıw"– qıynalıw, "miyiri qanıw"– ırza bolıw, quwanıw, "dunya zindan bolıw"– qıslıǵıw, qıynalıw, "belindegi qıl arqandı kesiw"– imkaniyatın joqqa shıǵarıw, qıyın jaǵdayda dushpanlıq etiw, "qulash keriw"– zawıqlanıw, "kewline shaytanlıq keliw"– sumlıq oylaw degen mánilerde jumsalǵanın kóriwimizge boladı.

Frazeologiyalıq birlikler, bunda turaqlı sóz dizbekleriniń qurılısındaǵı sınarlarınıń birewi óziniń jeke turǵandaǵı mánisin saqlap qollanıladı.

Mısalı:

– Márt Jahansha, saǵan aytar sózim bar,
Toydamedin, bunnan edim biyxabar,
At oynatıp dostım birge baralı,
Qız-jawanniń aqlı bolsın endi lal (10-bet).

Bul mısaldaǵı "aqlı lal bolıw" frazeologizmi hayran bolıw, tań qalıw degen mánilerdi ańlatatuǵın bolıp, inversiya usılı menen qollanılıp turǵanın kóremiz.

"Jáhánsha" dástanı tilinde jáne tómendegishe frazeologiyalıq birlikler de ushırasadı. Mısalı: *Keleshekтеgi isler kewline túsip (10-bet), sındırmayın endi dostım sózińdi (10-bet), qashıp janın awladı (11-bet), atqa qamshı saladı (21-bet), almanı atsamda salmadın názer (29-bet), tınıǵıp alayın seniń qasıńda (33-bet), kewline sumlıq jayladı (45-bet).*

Bul mısallardaǵı frazeologizmler tómenдеgi mánilerdi ańlatadı:

"kewline túsıw"– qayǵırıw, "sózın sındırmaw"– aytqanın qılıw, "qashıp janın awlaw"– tiri qalıwdın hamalın islew, ózin oylaw, "qamshı salıw"– aydaw, "názer salmaw"– qaramaw, "tınıǵıp alıw"– dem alıw, "kewline sumlıq jaylaw"– hiyle oylaw sıyaqlı mánilerdi bildiredi.

Frazeologiyalıq dizbekler. Frazeologiyalıq dizbeklerdin qurılısındaǵı jeke sınırlarınin ańlatatuǵın mánisi oǵada jaqın bolıp keledi. Bul sóz dizbeginiń sınırları bir-birine baǵınıp, biri ekinshisiniń mánisin tolıqtırıp keledi:

Men bilemen hár tárepten esimdi,
Sındırmayın endi, dostım, sózińdi,
Birge mindik áne dostım atlarǵa,
Qıyın kúnde jumıp ketpe kózińdi (10-bet).

Bul qatarlar arqalı, tiykarınan, dástanda orın almasıw usılınıń jiyi qollanılǵanın kóre alamız. Bunda "qıyın kúnde kóz jumıp ketiw" frazeologizmi kómeklespew, ózin alıp qashıw, taslap ketiw degen mánilerdi ańlatadı. Dástan tilinde bunnan tısqarı tómenдеgidey frazeologiyalıq dizbekler ushırasadı: *ǵayıp boldı Jáhánshajan kózimmen (15-bet), shad eteyin, balam, endi kewlinińdi (16-bet), eli-xalqı jam bolıp (22-bet), jolın tosıp turadı (28-bet), kórgenniń aqlın aladı (32-bet) hám t.b.*

Bul mısallardaǵı turaqlı sóz dizbekleri tómenдеgi mánilerdi bildiredi: "kózden ǵayıp bolıw"– qashıw, kórinbey qalıw, "kewlin shad etiw"– quwantıw, "jam bolıw"– jıynalıw, bir jerge toplanıw, "jolın tosıw"– aldınan shıǵıw, jol bermew, "kórgenniń aqlın alıw"– hayran qaldırıw, tań qaldırıw sıyaqlı mánilerdi bildiredi.

Professor E.Berdimuratov qaraqalpaq tilindegi turaqlı sóz dizbeklerin semantikalıq jaqtan klassifikaciya jasaǵanda qaraqalpaq tilindegi naqıl-maqallar, idiomalardı fraeologizmlerdin ayrıqsha bir túri sıpatında qarap bunday sóz dizbeklerin frazeologiyalıq sózler dep ataydı[1.146].

Ilimiy maqalamızdın tiykarǵı obykti bolǵan "Jáhánsha" dástanında bunday sózlerge kózimiz túsedı. Mısalı ushın:

– Arzımdı esit, Eralıdayjorajan,
Jalǵız attan mıń oynasam, shıqpas shań,
Bir adamnıń nege jeter quwatı?
Kemlik tarttıw aǵayinnıń azınan (10-bet).

Attı qoyıp jiberip,
Attıń kúshi- er kúshi,
Buxarı qamshı qolında,
Tıyǵınan uslap Jáhánsha,
Kózleri ottay jaynadı (11-bet).

Maqalamızda bay ana tilimizdegi sózlerge ótkir máni, kórkem obraz, tásirlilik bere alatuǵın frazeologizmlerdiń "Jáhánsha" dástanında qollanıwın kórip shıqtıq. Keltirilgen mısallarda biz tiykarınan semantikalıq tárepten úsh toparǵa kiriwshi turaqlı sóz dizbeklerin dástanınan tawıp, bólip úyrendik.

Bul bolsa dástanlardıń tilin úyreniw arqalı sóz leksikamızdıń bayıwına, sonday-aq, frazeologizmlerdiń kúndelikli turmısımızda, ásirese búgingidey informaciya texnologiyaları rawajlanıp atırǵan zamanımızda orınlı paydalanıwǵa úles qosadı. Sonıń menen birge, dástanlar tilinde ónimli paydalanılıp, búgingi dáwirde qollanıwdan shıǵıp baratırǵan frazeologizmler de ushırasadı. Folklorlıq shıǵarmalar tiline stillik jaqtan beyimlesken bunday frazeologizmlerdiń kórkem tekstte qollanıw maqsetin, ózgesheliklerin, usılların izertlew folklorlıq shıǵarmalardıń, sonıń ishinde "Jahansha" dástanı tiliniń de frazeologiyalıq hám parameologiyalıq qorın úyreniwde úlken áhmiyetke iye.

Ádebiyatlar:

1. Abdinazimov Sh. Lingvofolkloristika. –Tashkent: “Sano-standart”, 2018. – 183 b.
2. Алламбергенова Г.А. И.Юсупов асарларида фразеологизмларнинг услубий қўлланилиши. – Нукус: 2018
3. Қарақалпақ фольклоры. 100 томлық. (43-том). –Нөкис: “Илим”, 2012. – 439 б.
4. Реформатский А.А. Введение в языкознание. М., 1955, 90-95-бетлер.
5. Pirniyazova A. Қарақалпақ тили фразеологиялық системасы хәм оның стилистикалық имканиятлары. (Монография). – Нөкис: “Qaraqalpaqstan”, 2020. –Б. 176.2.
6. Yusupova B. Qaraqalpaq tiliniń frazeologiyası. –Tashkent: “Tafakkur bóstoni” – 2020.